

Красимир Кабакчиев¹

ЗА ФЕНОМЕНА „НЕЛЕГИТИМЕН ГОВОРЕЦ“ И СЪГЛАСУВАНЕТО НА ВРЕМЕ И НАКЛОНЕНИЕ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Krasimir Kabakčiev

ON ‘SPEAKER GHOSTING’ AND THE ‘SEQUENCE OF TENSE AND MOOD’ RULE IN THE BULGARIAN LANGUAGE

The analysis of sentences taking part in the semantico-syntactic ‘X said that [content of that]’ schema, in the second part of which verb forms in all nine Bulgarian tenses are used, demonstrates that five of the types of sentences obtained are non-grammatical, and four are grammatical. In the main cases, with the aorist and the imperfect, which are witness-forms, non-grammaticality is due to speaker ghosting, a phenomenon which has been revealed by the author in previous publications. Non-grammaticality with the future in the past and the pluperfect is due to the fact that the verb forms have non-cancelable content, and not because they are witness-forms, as claimed by some authors. The main conclusion of the study, in contrast to previous conceptions in Bulgarian grammars and in Bulgarian linguistics in general, is that the Bulgarian language has a ‘sequence of tense and mood’ rule.

Key words: *speaker ghosting, sequence of tense and mood, witness and renarrative forms, cancelable and non-cancelable content.*

Анализът на изречения в българския език, участващи в семантико-синтактичната схема X каза, че [съдържание на че], във втората част на които присъстват глаголни форми от всичките девет времена на българската темпорална система, показва, че пет от така получените типове изречения са неграматични, а четири са граматични. Неграматичността в основните случаи – при аорист и имперфект, които са свидетелски форми, се дължи на феномена „нелегитимен говорещ“ (англ. ghost speaker, speaker ghosting), разкрит от автора в предишни публикации. Неграматичността при бъдеще в миналото и плусквамперфект се дължи на това, че глаголните форми в тях са с неотменимо съдържание, а не на това, че тези форми са свидетелски, както твърдят някои автори. Основният извод в работата е, че в българския език е налице съгласуване на време и наклонение в противовес на досегашните представи в българските граматика и изобщо в българското езикознание.

Ключови думи: *нелегитимен говорещ, съгласуване на време и наклонение, свидетелски и преизказни форми, отменимо и неотменимо съдържание.*

За българското езикознание може да се каже, че неграматичността не е особено популярна като подход в него, за разлика от световната лингвистика, доминирана от англоезичната, където неграматичността е едновременно фундаментален лингвистичен феномен и важна технология за разкриване на езикови закономерности. Причината е, че българското езикознание все още до известна степен е под влиянието на съветското – което дълги десетилетия беше дистанцирано от световното като следствие от сталинисткия период в него и други специфични обстоятелства. Игнорирането на неграматичността е много вредно за българското езикознание. Доказателство за истинността на тази преценка е дадено по-долу, на базата на едно разпространено в езикознанието твърдение и на съответни езикови данни, които ще бъдат анализирани.

¹ Красимир Кабакчиев (Krasimir Kabakčiev) – д.ф.н., на свободна практика, София; kkabakciev@gmail.com

Твърдението е, че явлението „съгласуване на времената“ се среща в различни езици – например английския, романските (испански, италиански, френски, като наследство от латинския), но не и в славянските. Предполагаемата липса в славянските се свързва с бедната им темпорална система – само три времена в общия случай, в повечето славянски езици. Счита се, че малкото на брой времена правят невъзможно или излишно съгласуването между тях. Вярно ли е обаче твърдението за липса на съгласуване на времената в българския език – в който е налице една доста по-сложна темпорална система? А отделно от тази система в индикатив е налице и друга, дори много по-сложна, от форми за наклонения, която е недостатъчно проучена и която, както ще видим, не бива да се разглежда откъснато от темпоралната. Българските граматика не посочват правило за съгласуване на времената в българския език² (Андрейчин и съавт. 1977; ГСБКЕ 1983; Георгиев 1991; Ницолова 2008; Пашов 2013, вж. граматика на чужденци – Маслов 1982; Ро Хауге 1999), както и анализите в съпоставка с английски (Атанасова и съавт. 1963; Кметова 1986) или други езици (Линдстет 1985)³. Липсва ли съгласуване на времената в българския език? Преди да предложим отговор на този въпрос, нека да видим какво представлява явлението в английския език.

Наричано *sequence of tenses* или *backshift*, за него се приема, че се проявява най-вече в семантико-синтактичната схема *X said that* [content of *that*], бълг. *X каза, че* [съдържание на *че*], вж. подробно описание в Кабакчиев (2018). В главното изречение в тази схема участват глаголи от типа *verba dicendi*, за съобщаване на нещо, напр. *say* (*кажа/казвам*), а в подчиненото е съдържанието след *that* (*че*). Да разгледаме примери. Ако в главното изречение на български имаме глагола *казвам*, а в подчиненото *Мария играе тенис*, получаваме изречение (1а) – което съответства на (1б) на английски:

- (1) а. Иван казва, че Мария играе тенис
б. Ivan says (that) Maria is playing tennis

Какво ще стане, ако на български променим глаголната форма в главното изречение от презенс в претерит (с промяна и на вида – *казвам* > *кажа*)? Резултатът е изречение (2а). Да извършим същата промяна (презенс > претерит) и на английски. Резултат: изречение (2б). Но този резултат е проблемен. Английската граматика определя този тип изречения като неграматични⁴ – въпреки че има и немалко случаи (изключения), в които такива изречения се приемат за допустими. Все пак, за да стане правилно английското изречение (2б), то трябва да придобие формата (2в):

- (2) а. Иван каза, че Мария играе тенис
б. *Ivan said Maria is playing tennis
в. Ivan said Maria was playing tennis

Това е промяна, при която глаголът в подчиненото изречение преминава една стъпка назад в темпоралната система, например от сегашно към минало време. И така, примерите (2б) и (2в) илюстрират английското съгласуване на времената. При глагол за съобщаване на нещо в главното изречение, ако той е в сегашно или бъдеще време, съгласуване по време в подчиненото не се изисква. Ако глаголът в главното изречение обаче е в минало време, в подчиненото той трябва да бъде съгласуван и „върнат назад във времето“ (напр. от сегашен перфект в плусквамперфект и т.н.).

Видно е от (1а) и (2а) – точно такова явление в българския език не съществува – преминаването на глагола в главното изречение от сегашно в минало време не изисква глаголът в подчиненото да бъде променян. Оттук отдавнашното, широко разпространено схващане, че в българския език няма съгласуване на времената. То обаче е погрешно – скоро ще видим защо.

Да разгледаме отново английското изречение (2в), образувано чрез съгласуване на времената. То е съчетание на две прости изречения: *Ivan said* и *Maria was playing tennis*; техните български еквиваленти са (3а) и (3б):

- (3) а. Иван каза
б. Мария играеше тенис

И така, налице тук са две български изречения, правилни. Да ги съчетаем.

- (4) *Иван каза, че Мария играеше тенис

² Видно от основните граматика и доколкото е известно на автора на тези редове.

³ Атанасова и съавт. (1963: 149) категорично отхвърлят наличието в българския език на съгласуване на времената. Линдстет (1985) допуска наличието на „факултативно съгласуване“, но не предлага подробен анализ.

⁴ Оттук звездичка пред изречението – и пред всички други неграматични (неправилни) изречения по-нататък.

Резултатът е неправилно изречение! Съчетанието на две прости и правилни български изречения в сложното (4) води до неграматичност. Преди да обсъдим този проблем, да видим какво трябва да се случи с изречението (4), за да стане то правилно. Ясно е какво. Трябва да се превърне в:

(5) Иван каза, че Мария играела тенис

Отново възниква въпрос за разликата между онова езикознание, в което неграматичността е фундаментално явление, и традиционното българско, наследник на съветското, което не обръща достатъчно внимание на феномена неграматичност!⁵ Ако в българското езикознание се стигне до въпрос относно неправилността на изречения като (4), вместо тя да бъде анализирана, като правило се подминава и се задава въпрос: ако (4) е неграматично изречение, тогава кое е граматично? Установява се, че граматично е (5), и проблемът „се решава“, като се замита под килима. Точно това направиха моите респонденти, няколко десетки на брой, на които зададох въпрос „Защо изречението (4) е неправилно?“. Всичките бяха не само носители на българския език като роден, но повечето имаха филологическо образование – умишлено така подбрани от мен. Сред тях имаше и преподаватели по български и други езици. При съвсем ясно зададен въпрос те го изкривяваха, отвърщайки: „Има правилно изречение, и то е *Иван каза, че Мария играела тенис*“. На възражението ми, че не търсим правилното изречение – защото е ясно кое е то, а обяснение на причините за неправилността на (4), респондентите си замълчаваха. Някои по-амбициозни опитваха отделни обяснения, без успех. Накрая всичките признаха, че не могат да отговорят на въпроса⁶.

И така, имаме изречение, чиято неграматичност не се поддава на обяснение. Да не би да е рядко изключение, дължащо се на специфични фактори? Да проверим тази хипотеза, като образуваме изречения с форми в подчиненото изречение за всичките девет глаголни времена в индикатив. По-горе образувахме (2а) с презенс в подчинената част – граматично, както и (4), с имперфект – неграматично. Ето оставащите седем до попълване на всичките девет темпорални форми:

- (6)
- а. *Иван каза, че Мария игра тенис [аорист]
 - б. Иван каза, че Мария ще играе тенис [бъдеще]
 - в. Иван каза, че Мария ще е играла тенис [бъдещ перфект]
 - г. *Иван каза, че Мария щеше да играе тенис [бъдеще в миналото]
 - д. *Иван каза, че Мария щеше да е играла тенис [бъдеще в миналото перфектно]
 - е. Иван каза, че Мария е играла тенис [перфект]
 - ж. *Иван каза, че Мария беше играла тенис [плюсквамперфект]

Виждаме, че неграматичността в (4) не е изключение! Цели пет от деветте темпорални форми в подчинената част на *X каза, че* [съдържание на *че*] правят съответното изречение неграматично; четири не предизвикват неграматичност. Това означава, че не може да става дума за случайност, налице е системно явление! Всичките неправилни изречения имат граматични съответствия:

- (7)
- а. Иван каза, че Мария играела тенис [замества неправилното (4)]
 - б. Иван каза, че Мария играла тенис [замества неправилното (ба)]
 - в. Иван каза, че Мария щяла да играе тенис [замества неправилното (бг)]
 - г. Иван каза, че Мария щяла да е играла тенис [замества неправилното (бд)]
 - д. Иван каза, че Мария била играла тенис [замества неправилното (бж)]

Този факт, наличието на граматични съответствия на неграматичните (4), (ба), (бг), (бд), (бж), дава солидна поддръжка на тезата, че в българския език е налице явление, което е доста сходно с английското съгласуване на времената, макар и да не е еднакво с него. И в двата езика е налице системна замяна на едни глаголни форми с други с цел избягване на неграматичност. При българското явление неграматичността бива преодолявана чрез преизказни глаголни форми – но може и с други, вж. по-долу. Възниква сериозният въпрос: защо в българските граматика няма и помен от правило за темпорално съгласуване, при положение че сходното английско явление се проявява в същата семантико-синтактична схема (*X said that* [content of *that*])? Отговор на този въпрос вече е даден: причината е

⁵ Прегледът на главите за времена и наклонения в посочените по-горе български граматика показва, че в повечето от тях неграматични изречения или изобщо не се използват, или рядко се използват.

⁶ Това описание на неспособността на носители на езика като роден и дори лингвистично образовани да обяснят неграматичността на (4) не цели да постави под съмнение тяхната интелигентност или компетентност – както ще видим по-долу, причината за неграматичността на такива изречения е извънредно сложна.

систематичното омаловажаване на неграматичността като аналитичен подход в българските граматика. Освен че в повечето от българските граматика неграматични изречения изобщо не се използват, огромната част от примерите, привеждани за обяснения на граматическите явления, не са конструирани, а са заимствани от художествената литература. Те са огромни, дълги, тромави – и това усложнява четенето. В граматиките на езици като английския подходът е съвсем различен. Примерите са конструирани, ясни и съдържащи ограничен брой думи – за да се съсредоточи читателят в обяснението на граматическите явления. Много от примерите са неграматични. Липсата или крайната недостатъчност на неграматични примери в българските граматика води до това, че огромна част от вътрешноезиковите факти и взаимозависимости в българския език и до ден-днешен остават неразкрити!

Тук обаче трябва да се отбележи, че неправилността на изречения от типа (4) не е регистрирана в българското езикознание. Иванчев (1978), Линдстет (1985) и Ницолова (2008: 284) дават следните два примера за неграматичност, принадлежащи към обсъжданата тук схема:

- (8) а. * Той казва, че Иван прочете книгата
б. * Ти ми каза, че очите ми бяха като две зелени звезди

Но въпреки че неграматичността в изречения като (8) е констатирана, опит за изясняване причините за нея не е направен. Така или иначе, примерите показват, че в българския език е налице съгласуване по време. Но тъй като това съгласуване представлява замяна не между темпорални форми в индикатив, а между темпорално-модални форми (за време и наклонение), формулировката следва да бъде, че е налице правило за съгласуване на време и наклонение!⁷

Преди да пристъпим към по-точно описание на явлениято, нека видим защо изреченията от типа (4) са неграматични. Както стана ясно, проблемът е сериозен и поражда въпроси като: какви типове неграматичност съществуват? Защо повечето типове неграматичност са лесно обясними, но има и други, по-трудни, а трети почти не се поддават на обяснение?⁸

И така, защо (4) е неправилно изречение?⁹ В лингвистичната теория е налице понятието говорещ, което има като съответствие понятието слушащ. Говорещ и слушащ са същини и абстрактни, и абсолютно вездесъщи: присъстват във всяко смислено изречение във всеки език. В случая ни интересува само говорещият. Да проверим неговия статут в изречението (5) – което е граматично съответствие на неправилното (4):

- (4) *Иван каза, че Мария играеше тенис
(5) Иван каза, че Мария играела тенис

В (5) имаме две прости изречения, *Иван каза* и *Мария играела тенис*. Говорещият, изказващият (5), първо съобщава, че лице на име Иван е казало нещо, като говорещият лично е възприел казаното. Това става чрез глаголната форма *каза*, която има тази особеност, че е форма за аорист, изявително наклонение, но едновременно с това изразява и лично възприемане от страна на говорещия на съобщаваното действие. С други думи *каза* е свидетелска форма, и това би следвало да означава, че е в специално наклонение. Според твърде отдавнашни разбирания в българската граматика обаче *каза* е индикатив (вж. напр. Янакиев 1962), и това решение е проблем, отчетен например в Герджиков (1984: 58)¹⁰ – но тук няма да се занимаваме с него. Да преминем към простото изречение *Мария играела тенис* в рамките на сложното (5). Глаголната форма е преизказна, което означава, че говорещият приписва на трето лице съобщението, че Мария играе тенис – а не както в *Иван каза*, където говорещият лично възприема станалото (че Иван казва нещо). А сега да разгледаме неграматичното изречение (4).

⁷ В Кабакчиев (2018) се предлага отговор на въпроса за причините за съществуването на правило за съгласуване на времената в английския език, както и идея за такова реструктуриране на системата на английските наклонения, при което да бъде прието наличието на още едно наклонение, а именно *backshift mood*. Ако това предложение в даден момент бъде прието, то ще доведе до формулировката, че и в английския език съгласуването е по време и наклонение, а не само по време.

⁸ Неграматичността обикновено е лесно обяснима, напр. липса на съгласуване по число: **Вие отиде* е неграматично изречение, защото *Вие* е 3 л.м.ч., а *отиде* е 2 л.ед.ч. При изречения като **Често отиде* неграматичността е малко по-трудна за обяснение, но все пак достъпна за носителя на езика. Както вече видяхме обаче, има такива видове неграматичност, както при **Иван каза, че Мария играеше тенис*, при които обяснението е недостъпно или много трудно достъпно дори за лингвистично компетентния носител на езика.

⁹ Тъй като подробен отговор на този въпрос е даден в Кабакчиев (2018), тук той ще бъде представен накратко.

¹⁰ Герджиков се позовава на тезата на Георгиев (1957: 47), че е налице взаимна обусловеност на времената, изразяващи лична осведоменост, и онези, изразяващи преизказност.

Двете изречения (4) и (5) са еднакви в първата си част, затова насочваме вниманието си към втората част, където в подчиненото в (4) имаме не преизказна форма (*играела*), а свидетелска, *играеше*. Възможно ли е неграматичността в (4) да се дължи чисто и просто на свидетелската форма *играеше*? Да разсъждаваме. В първата част на изречението има говорещ, който е свидетел, че Иван казва нещо; във втората има говорещ, който е свидетел, че Мария играе тенис. Тези двама говорещи би трябвало да са едно и също лице – би следвало в (4) да има един-единствен говорещ, или най-малкото изказванията в двете части на изречението да са непротиворечиви. Има ли противоречие в това, че заявяващият *Иван каза* е свидетел на казаното от Иван, а същевременно е свидетел и на това, че Мария играе тенис? Не би трябвало да има, тъй като са налице множество подобни изречения, в които спокойно съжителстват две свидетелски форми, и това не води до неграматичност:

(9) Иван видя/чу/разбра/осъзна, че Мария играеше тенис

Следователно неграматичността в (4) явно не произтича от наличието на две свидетелски форми. Но ако неграматичността не се дължи на едновременното присъствие на две свидетелски форми, тогава на какво се дължи? Ето на какво.

Ако имаме изречение от типа (4), във втората част на което говорещият знае, че Мария е играела тенис, тъй като лично е възприел обстоятелството, а в първата част съобщава, че Иван е казал, че Мария играе тенис, заявеното относно играта на Мария става проблем! Защо? Защото ако заявяващият *Иван каза* в (4) съобщава, че Иван е казал, че Мария играе тенис, тогава всъщност Мария **може и да не е играла тенис!** Защо? Защото, ако разчитаме на твърдение/твърдения на трето лице, че нещо се е случило, или че се случва, или че ще се случи, това нещо може да не се е случило, може да не се случва, и може да не се случи (в бъдещето). Става ясно, че пропозицията на изречения от типа (4) всъщност съдържа не един говорещ, както нормално би следвало да бъде, а двама! И нещо повече, двамата говорещи си противоречат. В (4) един говорещ, в главното изречение, заявява, че Иван е казал, че Мария играе тенис. А друг говорещ, в подчиненото, казва, че е видял Мария да играе тенис. Но ако един говорещ (първият) казва, че Иван е казал, че Мария играе тенис, това създава две противоположни възможности за Мария: или да е играла тенис, или да не е играла. А втората от тези възможности е ликвидирана от втория говорещ в (4), от заявяващия *Мария играеше тенис*, посредством твърдението му, изразено чрез свидетелската форма *играеше*, че лично е установил, че Мария играе тенис.

И така, в (4) има **не един, а двама говорещи**. Първият изказва главното изречение *Иван каза*; вторият изказва подчиненото *Мария играеше тенис*. На кого да вярваме? Логично е да приемем, че щом вторият лично е видял как Мария играе тенис, именно на това твърдение би трябвало да хванем вяра. А първият говорещ, който е видял/чул Иван да казва, че Мария играе тенис, но не е видял Мария да играе тенис, следва да бъде третиран като **нелегитимен говорещ**¹¹.

Може да се приеме за постулат, че дадено смислено изречение в даден естествен език не трябва да приютява в себе си двама говорещи. И най-вече, при евентуалното наличие на двама говорещи, не бива да се допуска те да си противоречат, както това става в случая. Ето защо изречението (4) в българския език се схваща като неграматично. То не само че приютява двама говорещи, но тези двама говорещи съществено си противоречат¹².

Интригуващото тук са три факта, които са и самостоятелни, и взаимосвързани. Първо, носителят на българския език, почти независимо от равнището му на образование, е в състояние незабавно да идентифицира всяко изречение от типа (4) като неграматично. Нито един от десетките ми респонденти не се поколеба и за миг да определи (4) като неправилно изречение. Същевременно, второ, въпреки горното, въпреки факта, че е способен да идентифицира всяко изречение от типа (4) като неграматично,

¹¹ Англ. a ghost speaker, букв. ‘призрачен говорещ’, а fake speaker ‘фалшив говорещ’ (Кабакчиев 2017: 209; 2018).

¹² Понякога се среща наличие на двама говорещи в едно и също изречение: *Вчера Иван беше тъжен, днес е весел*. Но статутът на говорещия/говорещите в подобен тип изречения следва да е такъв, че трябва или да са налице двама говорещи в две различни темпорални полета, единият в полето *вчера*, другият в полето *днес*, или да е налице само един говорещ, но с особен капацитет: да може да се придвижва по оста на времето от локацията *вчера* до локацията *днес*. Без да опитваме да решаваме кой от двата варианта е правилен, при всяко положение изказванията на двамата говорещи тук (или двете изказвания на единия говорещ) не бива да си противоречат.

носителят на българския език като роден не е в състояние да обясни **защо** то е неграматично. Оттук, трето, неграматичността на изреченията от типа (4) е очевидно много трудна за разбиране! Толкова трудна, че се оказва дори непосилна за висококвалифицирани специалисти по езикознание.

Така или иначе, загадката около неграматичността на изреченията от типа (4) е вече разгадана – първоначално в Кабакчиев (2017: 209); дообяснена в Кабакчиев (2018). Неправилността на този тип изречения се дължи на феномена „нелегитимен говорещ“¹³, и още по-точно на наличието в тях на двама отделни и противоречащи си говорещи – единият в главното изречение, другият в подчиненото.

Въпросът за неграматичността на изреченията от типа (4) е изяснен. Но това може да бъде само първа стъпка в разкриването на особеностите на деветте изречения, представени в (2а), (4) и (6) по-горе и съдържащи в подчинената си част деветте български индикативни темпорални форми. Прави впечатление, че неграматични изречения сред тези девет са онези, които съдържат маркер за минало време в подчинената част. Обратно, граматични са тези, които не съдържат такъв маркер. Да представим двете групи. Неграматични:

- (4) *Иван каза, че Мария играеше тенис [имперфект]
 (6) а. *Иван каза, че Мария игра тенис [аорист]
 г. *Иван каза, че Мария щеше да играе тенис [бъдеще в миналото]
 д. *Иван каза, че Мария щеше да е играла тенис [бъдеще в миналото перфектно]
 ж. *Иван каза, че Мария беше играла тенис [плюсquamперфект]

Маркерите за минало време са морфологични в единствения глагол в глаголното сказуемо при изреченията с аорист и имперфект (4) и (6а); в останалите случаи са в първия спомагателен глагол в глаголното сказуемо, а именно при формите за бъдеще в миналото, бъдеще в миналото перфектно и плюсquamперфект. Конкретните спомагателни глаголи са два: *щеше* (в *щеше да играе тенис* и *щеше да е играла тенис*) и *беше* (в *беше играла тенис*). Граматични изречения:

- (2) а. Иван каза, че Мария играе тенис [сегашно]
 (6) б. Иван каза, че Мария ще играе тенис [бъдеще]
 в. Иван каза, че Мария ще е играла тенис [бъдещ перфект]
 е. Иван каза, че Мария е играла тенис [перфект]

Въпросът е: защо (4), (6а), (6г), (6д) и (6ж) са неграматични изречения, а (2а), (6б), (6в) и (6е) – граматични? Обстоятелството, че първите съдържат маркер за минало време, а вторите не, е само фактологична констатация, тя няма как да служи за обяснение на проблема. Следва да се обърне внимание и на обстоятелството, че според разбиранията в традиционната българска граматика формата *е играла* е за минало време, наричано по традиция минало неопределено (по-рядко перфект). То обаче съдържа спомагателен глагол **не** в минало време, а в сегашно. Затова логично е да се мисли, че ако *е играла* е форма за минало време, тя би трябвало да води до неграматичност, също както формата за плюсquamперфект *беше играла*. Видно от (6е) обаче, формата *е играла* не води до неграматичност, за разлика от *беше играла*¹⁴.

Първата проверка, която следва да се направи, е дали водещите до неграматичност по-горе форми не са свидетелски. Явно не са всичките. Първите две, *играеше* и *игра*, са свидетелски. *Беше играла* (плюсquamперфект) също би могла да мине за свидетелска (и според някои граматика, вж. Ро Хауге 1999: 120; Ницолова 2008: 351), но определено не е подчертано свидетелска като предишните две. При аориста и имперфекта свидетелски форми са само третоличните. При плюсquamперфект би следвало да е същото, което означава, че за изречение от типа *Мария, ти беше играла тенис, нали!* би било пълен абсурд да бъде определяно като съдържащо свидетелска форма. Оставащите две форми – за бъдеще в миналото, също не изглеждат свидетелски, макар че и те биват определяни за такива от някои автори. Да ги анализираме. Изречения като (10а) често се употребяват в контекст, в който действието се е очаквало да се осъществи, но може и да не се е осъществило. В други случаи

¹³ Нелегитимният говорещ може още да се нарече фалшив говорещ или неистински говорещ. Въведеният английски термин е *ghost speaker*, ‘призрачен говорещ’, а явлениято е *speaker ghosting* ‘опризрачаване, т.е. мултиплициране на говорещия’ (Кабакчиев 2017: 209; 2018).

¹⁴ Фактът навежда на идеята за това, че перфектът по-скоро следва да се разглежда като сегашно време, отколкото като минало. Ясно е, че и перфектът в българската граматика е проблем – но няма как сега да се занимаваме и с него.

формите за бъдеще в миналото, въпреки че номинално са за нещо предстоящо, всъщност изразяват осъществено действие, което може дори да бъде историческо, (10б):

(10) а. Днес след обед Мария щеше да играе тенис (но я заболя зъб)

б. През януари 1968 г. в Чехословакия започнаха демократични реформи, но на 20.08. 1968 г. войски на СССР и други страни от съветския блок **щяха да нахлуят** в страната

Възниква въпрос относно семантиката им. Видно е от примерите, че тя е нехомогенна. С тях може да се изрази и същинско бъдеще в миналото (10а), и извършено в миналото действие. Може да се приеме, че (10б) е еквивалентно на изречението (11), в което има свидетелска форма, аорист:

(11) През януари 1968 г. в Чехословакия започнаха демократични реформи, но на 20.08.

1968 г. войски на СССР и други страни от съветския блок **нахлуха** в страната.

Но при всяко положение, щом едно действие не се е осъществило, няма как формата, която го изразява, да бъде свидетелска. Освен това в българските граматика неизменно се посочва, че и употребата на аорист в описания на исторически събития, както в (11), е особена, метафорична. Ето защо опитите да се оправдае терминът „свидетелски“ за описание на семантиката на бъдеще в миналото могат да бъдат разглеждани или като твърде грубо обобщаващи, или като софистични.

И така, установихме, че изреченията от типа (4) и (6а) са неграматични, тъй като съдържат свидетелски форми, ликвидиращи необходимостта казаното от Иван да бъде или истина, или неистина. Възниква конфликт между изискването казаното от Иван да бъде или вярно, или невярно и заявления факт, че Мария е играла тенис. Но ако изреченията от типа (4) и (6а) съдържат свидетелски форми, а за изречения от типа (10а) и (10б) с форми за бъдеще в миналото, е трудно и нелогично да се твърди, че са свидетелски – теза, особено валидна за (10а), където действието изобщо не се е състояло, тогава на какво би следвало да се дължи неграматичността в изреченията от типа (6г), (6д) и (6ж), съдържащи форми като *щеше да играе*, *щеше да е играла* и *беше играла*?

В опит да отговорим на този въпрос нека да проверим дали тези форми не са с неотменимо съдържание. Понятията отменимо и неотменимо съдържание (англ. cancelable and non-cancelable content) отдавна са в инструментариума на езикознанието (прагматиката – вж. Грайс 1975/1989). Свидетелските форми безспорно са с неотменимо съдържание – но не само свидетелските (вж. Кабакчиев 2018). Ако имаме изречения *Мария дойде* или *Валеше дъжд*, тяхната истинност – в рамките на езика, не в обективния свят, не може да се оспори. Тестът за проверка е елементарен. Ако кажем *Мария дойде* или *валеше дъжд*, трудно можем да отречем верността на твърденията, видно от (12а) и (12б). Но при *вали дъжд*, вж. (12в), казаното може да се отрече, изречението е граматично. И така, *дойде* и *валеше* представят неотменимо съдържание, а *вали* представя отменимо съдържание:

(12) а. *Според Иван Мария дойде, но се оказа, че я няма

б. *Според Иван валеше дъжд, но се оказа, че навън е сухо

в. Според Иван вали дъжд, но се оказва, че не вали

Изразът *според Иван* генерира две хипотези: казаното от Иван да е или вярно, или невярно. В този смисъл той е семантично равностоеен на изречението *Иван каза*, което изисква казаното в подчиненото изречение да бъде с отменимо съдържание. Употребата на свидетелските форми с неотменимо съдържание *дойде* и *валеше* в (12а) и (12б) ликвидира възможността казаното да не е вярно, а отгук настъпва и неграматичността на съответното изречение. При употреба на форми с отменимо съдържание, както в (12в), вж. също и (13), истинността на казаното **може** да бъде отречена:

(13) а. Според Иван Мария дошла/е дошла, но се оказа, че я няма

б. Според Иван валяло/е валяло дъжд, но се оказа, че навън е сухо

Това е така, защото формите *дошла/е дошла* и *валяло/е валяло* изразяват твърдения, които са или на трети лица, или умозаключителни, а твърденията на трети лица са по самата си природа истинни или неистинни – и са с отменимо съдържание, наред с умозаключителните. Обратно, твърденията на говорещ, че лично е видял (чул и пр.) нещо, не могат да бъдат разглеждани като или истинни, или неистинни. Те са само истинни. Но нека пак да припомним, че истинността или неистинността тук са само в рамките на езика, не от гледна точка на обективния свят.

И така, поради обстоятелството, че някои от темпоралните форми, водещи до неграматичност на изреченията (4), (6а), (6г), (6д), (6ж), не могат да бъдат приети за свидетелски, а това са плюсквамперфект, бъдеще в миналото и бъдеще в миналото перфектно, правилното обяснение на неграма-

тичността в съответните изречения е, че тя се предизвиква от това, че глаголните форми в тях са с неотменимо съдържание, а не от това, че са свидетелски (те не са свидетелски). Неотменимото съдържание е видно в подходящо конструирани изречения с форми за бъдеще в миналото (двата варианта) и плусквамперфект в съответната част (14). Те са неграматични:

- (14) а. *Според Иван Мария щеше да дойде, но всъщност не дойде
 б. *Според Иван Мария щеше да е дошла, но всъщност не беше
 в. *Според Иван Мария беше дошла, но всъщност не беше

Обратно, ако трансформираме в (15) граматичните изречения (2а), (6б), (6в) и (6е), в които формите за сегашно, бъдеще, бъдещ перфект и перфект представят отменимо съдържание, се вижда, че изреченията в (15) са граматични, за разлика от тези в (14). Причината? Изреченията (14) съдържат форми с неотменимо съдържание, а то е недопустимо след изрази от типа *според Иван*. Обратно, (15) съдържат форми с отменимо съдържание, което е напълно съвместимо с изрази от типа *според Иван*.

- (15) а. Според Иван Мария играе тенис, но всъщност тя не играе
 б. Според Иван Мария ще играе тенис, но всъщност тя няма да играе
 в. Според Иван Мария ще е играла тенис, но всъщност няма да е играла
 г. Според Иван Мария е играла тенис, но всъщност не е

И така, неграматичността при употреба на глаголни форми за бъдеще в миналото и плусквамперфект в съответни изречения в анализираната тук схема се дължи на факта, че тези форми са с неотменимо съдържание, а не защото са свидетелски (те не са свидетелски – въпреки че някои граматика ги определят за такива).

Преди да пристъпим към обобщение относно формите за отменимо и неотменимо съдържание и връзката им с „нелегитимния говорещ“, е важно да отбележим същественото обстоятелство, че този феномен не е идиосинкратичен, присъщ само на българския език. Позовавайки се на публикациите на Кабакчиев (2017; 2018) по въпроса, Булатович (2018) разкрива, че феноменът съществува и в черногорския език¹⁵. Авторката привежда следните примери с неграматични изречения в черногорския език – с форми на глагола в подчиненото изречение за аорист и в главното за аорист, перфект, плусквамперфект, имперфект:

- (16) а. *Džon reče_{Aor/Pf/Dož} da stiže_{Aor/Pf/Dož}
 б. *Džon je reкао_{Perf/Pf} da stiže_{Aor/Pf/Dož}
 в. *Džon je bio reкао_{Pluskv/Pf} da stiže_{Aor/Pf/Dož}
 г. *Džon govoraše_{Imperf/Dož} da stiže_{Aor/Pf/Dož}

В българския език тези изречения имат следните съответствия, също неграматични:

- (17) а. *Джон каза, че пристигна
 б. *Джон е казал, че пристигна
 в. *Джон беше казал, че пристигна
 г. *Джон говореше, че пристигна

Булатович отбелязва, че, както се вижда от примерите в (16), причината за неграматичността им не е в темпоралната форма на глагола в главното изречение, а във феномена „нелегитимен говорещ“, който произтича от семантиката на *кажа* като лексема и налага изискване глаголната форма в подчинената част да бъде несвидетелска или с отменимо съдържание. (Както видяхме, в българския език същото правят и изрази като *според Иван*.) При замяна на аористната форма *da stiže* ‘пристигна’ с перфект (*da je stigao*) изреченията стават граматични:

- (18) а. Džon reče_{Aor/Pf/Dož} da je stigao_{Perf/Pf}
 б. Džon je reкао_{Perf/Pf} da je stigao_{Perf/Pf}
 в. Džon je bio reкао_{Pluskv/Pf} da je stigao_{Perf/Pf}
 г. Džon govoraše_{Imperf/Dož} da je stigao_{Perf/Pf}

Всичко това показва, че независимо от разликите в темпоралните системи на двата езика (липса в черногорския на бъдеще в миналото, ограничена употреба на аорист, имперфект и плусквамперфект) аористът и там е свидетелска форма, с неотменимо съдържание, за разлика от перфекта, и изисква да бъде заменян с друга форма, с отменимо съдържание, за предотвратяване на неграматичността в

¹⁵ Черногорският е признат за самостоятелен език, регистрация в ISO 639-2, снг от 2017 г.

обсъжданата схема. Освен това, както изглежда, и за черногорския език може да се каже, че в него съществува съгласуване по време, макар и в по-ограничен обем – поради ограничената употреба на аорист и имперфект. Възниква въпрос: това съгласуване в черногорския език следва ли да се нарече „по време и наклонение“, както в българския, или само „по време“? Въпросът е малко сложен, поради две причини. Първата е вероятната липса на разбиране в черногорските граматика (както в българските), за това, че е логично свидетелските форми от типа на аориста и имперфекта да бъдат определяни като модални, като свидетелско наклонение, а не като индикативни. Втората е, че в черногорския език няма преизказно наклонение. Неговата функция в случая се изпълнява от перфекта¹⁶. Оттук, поне докато не бъде изградена по-добра картина на темпорално-модалните парадигми в двата езика и връзките между тях, съгласуването в черногорския език следва да се нарича „по време“.

В заключение, доколкото може да се съди от повечето български граматика и от по-известните изследвания на темпоралната и модалната семантика, въпросите, засягащи неграматичността при взаимодействието между темпорални и модални форми, специално свидетелски и несвидетелски, и формите с отменимо и неотменимо съдържание, досега или не са обсъждани, или не са обсъждани подробно. Осъщественият тук анализ на неграматичността на изречения от типа (бг), (бд) и (бж) показва, че глаголните форми за плусквамперфект и бъдеще в миналото са с неотменимо съдържание, от което произтича неграматичността на изречения като (бг), (бд) и (бж). Обратно, глаголните форми за перфект, бъдещ перфект, сегашно и бъдеще време са с отменимо съдържание, поради което изреченията от типа (2а), (6б), (6в) и (6е) са граматични. Що се отнася до неправилността на изречения от типа (4) и (6а), в тях са налице свидетелски форми, също с неотменимо съдържание, което влиза в противоречие с изискването в първата част на схемата (*X каза, че*) втората част (съдържание на *че*) да включва форми с отменимо съдържание. Но най-съществената конкретна причина за неграматичността на българските изречения от типа (4) и (6а), а и на останалите неграматични, е наличието във всяко от тези неправилни изречения на нелегитимен говорещ. За този интересен феномен вече е доказано, че съществува поне в още един език, различен от българския, а именно в черногорския. А това означава още, че феноменът вероятно е налице и в сръбски, хърватски и босненски, а може би и в други езици от балканския езиков ареал. С други думи, в крайна сметка явлението би могло да се окаже дори с много по-широк, универсален характер.

Но най-важният извод, който може да се направи от това изследване, е, че **в българския език съществува правило за съгласуване на време и наклонение!** То изисква изречения от типа (4), (6а), (бг), (бд) и (бж), които са неграматични и съдържат глаголни форми в индикатив съответно за имперфект, аорист, бъдеще в миналото, бъдеще в миналото перфектно и плусквамперфект, да бъдат трансформирани в изречения от типа (7а), (7б), (7в), (7г) и (7д), в които съответните глаголни форми са в преизказно наклонение – или в други форми, които не са свидетелски и също така не са с неотменимо съдържание¹⁷.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин и съавт. 1977:** Л. Андрейчин, К. Попов, Ст. Стоянов *Грамматика на българския език*. София: Наука и изкуство. // **Andreychin i saavt. 1977:** L. Andreychin, K. Popov, St. Stoyanov. *Gramatika na balgarskia ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.
- Атанасова и съавт. 1963:** Т. Атанасова, М. Ранкова, Н. Радулова, Р. Русев. *Английска граматика в сравнение с български език*. София: Наука и изкуство. // **Atanasova i saavt. 1963:** T. Atanasova, M. Rankova, N. Radulova, R. Rusev. *Anglijska gramatika v sravnenie s balgarski ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.
- Георгиев 1957:** Вл. Георгиев. Възникване на нови сложни форми със спомагателен глагол “имам”. // *Известия на Института за български език*, кн. V. София. // **Georgiev 1957:** Vl. Georgiev. Vznikvane na novi slozhni formi sas spomagatelen glagol “imam”. // *Izvestia na Instituta za balgarski ezik*, kn. V. Sofia.

¹⁶ Но трябва да се има предвид, че и тук нещата са по-сложни, отколкото изглеждат: перфектът в черногорски не е този, който познаваме от българския, английския или други подобни езици, а е по-скоро претерит.

¹⁷ Ако на някого му се струва, че описаното тук съгласуване е твърде малко по обхват, за да се направи обобщение, че в българския език е налице правило за съгласуване по време и наклонение, нека да си припомним, че, първо, съгласуването на времената в английския език се осъществява точно в същата семантико-синтактична схема, второ, също така само в част от темпоралната парадигма, и, трето, също така представлява похват за избягване на неграматичност (вж. Кабакчиев 2018).

- Георгиев 1991:** С. Георгиев. *Българска морфология*. В. Търново: Абагар. // **Georgiev 1991:** S. Georgiev. *Balgarska morfologia*. V. Tarnovo: Abagar.
- Герджиков 1984:** Г. Герджиков. *Преизказването на глаголното действие в българския език*. София: Наука и изкуство. // **Gerdzhikov 1984:** G. Gerdzhikov. *Preizkazvaneto na glagolното deystvie v balgarskiya ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.
- ГСБКЕ 1983:** *Граматика на съвременния български книжовен език*. Том 2. *Морфология*. София: БАН. // **GSBKE 1983:** *Gramatika na savremennia balgarski knizhoven ezik*. Том 2. *Morfologia*. Sofia: BAN.
- Иванчев 1978:** С. Иванчев. Проблеми на развитието и функционирането на модалните категории в българския език. // *Приноси в българското и славянското езиковедие*. София: Наука и изкуство, 80–91. // **Ivanchev 1978:** S. Ivanchev. Problemi na razvitiето i funktsioniraniето na modalnite kategorii v balgarskia ezik. // *Prinosi v balgarskoto i slavyanskoto ezikoznanie*. Sofia: Nauka i izkustvo, 80–91.
- Кметова 1986:** Т. Кметова. Съгласуването на глаголните времена при превод между английски и български език. // А. Данчев (ред.). *Езикови проблеми на превода*, София: Наука и изкуство, 1986, 91–109. // **Kmetova 1986:** T. Kmetova. Saglasuvaniето na glagolnite vremena pri prevod mezhdu angliyski i balgarski ezik. // A. Danchev (red.). *Ezikovi problemi na prevoda*, Sofia: Nauka i izkustvo, 1986, 91–109.
- Маслов 1982:** Ю. Маслов. *Граматика на българския език*. София: Наука и изкуство. // **Maslov 1982:** Yu. Maslov. *Gramatika na balgarskia ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.
- Ницолова 2008:** Р. Ницолова. *Българска граматика. Морфология*. София: Св. Климент Охридски. // **Nitsolova 2008:** R. Nitsolova. *Balgarska gramatika. Morfologia*. Sofia: Sv. Kliment Ohridski.
- Пашов 2013:** П. Пашов. *Българска граматика*. София: Хермес. // **Pashov 2013:** P. Pashov. *Balgarska gramatika*. Sofia: Hermes.
- Янакиев 1962:** М. Янакиев. Българските глаголни форми, с които се съобщава за минали събития, и начините за превеждане на руското „прошедшее время“. // *Български език и литература*, 2, с. 3–10. // **Yanakiev 1962:** M. Yanakiev. Balgarskite glagolni formi, s koito se saobshtava za minali sabitia, i nachinite za prevezhdane na ruskoto “proshedshee vremya”. // *Balgarski ezik i literatura*, 2, s. 3–10.
- Bulatović 2018:** V. Bulatović. Negramatičnost aorista u izričnim rečenicama u crnogorskom. // *Lingua Montenegrina* XI/ 2, 22, 3–13.
- Grice 1975/1989:** H. P. Grice. Logic and conversation. // P. Cole, J. Morgan (eds.), *Syntax and semantics* III: *Speech acts*. New York: Academic Press, 41–58.
- Kabakčiev 2017:** K. Kabakčiev. *An English Grammar: main stumbling blocks for Bulgarians learning English*. Stuttgart: Mariana Kabakchiev Verlag.
- Kabakčiev 2018:** K. Kabakčiev. On non-grammaticality, “speaker ghosting”, and the raison d’être of English sequence of tenses (SOT). // *Athens Journal of Philology* 5 (3), 221–253.
- Lindstedt 1985:** J. Lindstedt. *On the Semantics of Tense and Aspect in Bulgarian*. Helsinki: Helsinki University Press.
- Rå Hauge 1999:** K. Rå Hauge. *A Short Grammar of Contemporary Bulgarian*. Bloomington, Indiana: Slavica Publishers.